

Yayına Hazırlayan:
Gülden Sanyıldız-Ayşe Kavak

HATIR
Gİ
M. SAKİR
BEY
K
LPATI

Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti

DR. M. SAKİR BEY'İN HİCAZ HATİRALARI

İçindekiler

Önsöz	9
Kısm-ı Evvel	
Seyahat ma'a Islahât	31
Süveyş Kanalı	36
Bahr-i ahmer üzerine bir kelim-ı küllî	37
Cidde Limanı	44
Bahr-i ahmer Üzerine Bir Atf-ı Nigâh-ı Tıbbî.....	44
Cidde Şehri	54
Cidde'ye Lazım Olan Islahât-ı Mühimme	58
Bu Sene-i Mübarekede Cidde'ye Çıkan Hüccâc-ı Müslimîn.....	60
Cidde'den Mekke-i Mükerrreme'ye Kadar Nakliye Meselesi	64
Erbab Olan Birer Baytarın Cidde ve Mekke'de Tesrîr-i Lüzumu	71
Mekke-i Mükerrreme Şerefellahu İlâ Yevmi'l-kıyme.....	72

Mekke'nin Haneleri	76
Beytü'l-mâ der-Civar-ı Harem-i Şerif	81
Gurebâ Hastahanesi.....	82
Hallâk ve Haccâm der-Canib-i Harem-i Şerif.....	86
Sukissemek	89
Kabân Çarşısında Furuht Olunan Ham Meyveler.....	90
Mekke-i Mükerrerme'nin Tabbâhı	92
Şârşûre	97
Mualla ile Şübeyke Kabristanı	100
Mekke'ye Lazım Gelen İslahât-ı Tıbbiye.....	101
Mekke'den Taif Şehrine Azîmet	113
Taif'den Mekke'ye Avdet	117
Mekke'den Arafat'a Azîmet.....	117
Arafat	119
Cebelürrahme	120
Arafat'a Muvasalât-ı Bendegânem.....	125
İslahât-ı Arafat.....	130
Leyle-i Huleyf	135
Müzdelife	136
Mina	137
Mina'da Kasaphaneler ve Kolera	145
Mina'da Kolera'nın İkinci Bayram Günü Zuhuru.....	147
Mefâti-i erba'anın Vâdîyünnâr hakkında İtirazları	154
Redd-i Mefâti-i Erba'a ve Aza-yı Mekke	154
Mina'dan Mekke-i Mükerrerme'ye Avdet	168

Mekke'den Medine'ye Hücçâc Kafilesiyle Azîmet Olunduğu Beyanındadır.....	176
Medine Kafilesi.....	178
Mukavvimler	178
Beyne'l-Harameyn Tarık-i Sultanî'nin Islâhı.....	196
Medine-i Münevvere	198
Medine-i Münevvere'de Kolera İlleti Tabib-i bî-nevânın Acizâne Hizmeti.....	208
Medine-i Münevvere'de Muvakkaten Açılan Kolerâlılar Hastahanesi.....	217
Medine'nin Islahât-ı Mühimmesi	218
Büyük Bir Temenni-yât-ı Dindârâne.....	226
Medine-i Münevvere'den Yenbuğulbahr'e Azîmet	230
Yenbuğulbahr'ın Islahâtı.....	232
Yenbuğulnahl Kolerası	235
Yenbuğulbahr'dan Senbuk-Süvar Olarak Cidde'ye Azîmet	236
Islahât.....	238
Kısm-ı sâni	
Tabâbet	241
Kolera Mesele-i Mühimmesi.....	243
Koleranın Tarifi	249
Fezleke-i Umumi.....	261
İngiliz Etbbâsının Kalküta'da Yaptıkları Tedâbir-i Mühime-i Tıbbiye	263
Netice-i Tatbîkât.....	264

Kolera İleti Nasıl Bulaşıyor?	265
Koleranın Adem-i Sirâyeti Hakkında Olan Etbbânın İştihâdı.....	266
Redd-i Etbbâ-yı Nasraniye.....	267
Koleranın Âkir ve Akîm Hâlinde Kaldıktan Sonra Tekrar Sebeb-i Zuhuru	269
Koleradan Mehmâ-emken Kurtulmak Lazım Gelen Vesâit-i Hâfıza-i Beşeriye	270
Kısım-ı Sâlis	
Siyaset-i Tıbbiye	273
Heyet-i Tıbbiye-i Muhtelite	279
Düvel-i Muhtelifeden Birer Mebus Olarak Etbbâ-yı İslâmîye'nin Bir Heyet-i Muhtelite-i Sıhhiye Namıyla Gönderilmesi	294
İngiltere Konsolos Vekili Hintli Bir Tabib-i Müslim İle Mülakat	297
İran Şehbender Vekili el-Hac Mirza Ali Han	304
Kısım-ı Râbi	
Bazı Meşhudât ve Mülâhazât	313
Hicaz'da Hüccâc Fıkrâsı.....	315
Fıkrâ-yı Yemaniye	321
Şark Vapuru	324
Muzaffer Korvet-i Hümayunu	328
İstanköy Vapur-ı Hümayunu	328
Fezleke-i Umumi.....	331
Hâtîme-i Lâyiha.....	343

Mehmed Şakir (1851-1897)

Aslen Kayserili olan Mehmed Şakir 1851 yılında İstanbul'da doğmuş, Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olduktan sonra, Kuleli Hastahanesi'nde sağkolağası, Haydarpaşa Askerî Hastahanesi'nde "*Tedâbir-i Emrâz-ı Dabîtiye ve Tedris-i İlm-i Emrâz-ı Haricîtiye*" memuru olarak tabiplik yapmış, 3. ve 7. Orduların hizmetinde de çalışmıştır. Farklı tarihlerde veba ve kolera gibi bulaşıcı hastalıklar hakkında tıbbî araştırmalarda bulunmak ve hacıların sağlık durumlarına nezaret etmek üzere özel görevlerle Hicaz, Hindistan, Bağdat, Basra, Kamaran Adası, Yemen'de bulunmuştur. Bu sırada Hicaz ve Yemenle ilgili telif ve tercüme eserler yazmıştır. Dönüşte, bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra, 1897 Türk-Yunan Savaşı sırasında Teselya'ya gönderilen doktorlar heyeti arasında yer alan Miralay Mehmed Şakir, Dömeke Hastanesi sertabibi iken tifüsten vefat edip, Çatalca'ya defnedilmiştir. Arapça, Farsça ve Fransızca lisanlarını çok iyi bilen Tabip Miralay Mehmed Şakir'in hemen hemen tamamı tıpla ilgili olan ve pek çoğu yazma halinde bulunan birçok eseri vardır.

Eserleri:

Emraz-ı Ayniyyeye Dair Mükemmel Bir Eser (Göz hastalıklarıyla ilgilidir).

İlmülkila

Sefine-i Dem (Yemen'de bulunduğu sırada yazmıştır).

Sefine-i Emvât (Yemen'de bulunduğu sırada yazmıştır).

Hadikat al-Manbiyat fi Anva al-Kabva va'l-Kat (Kahve ve Yemen'de biten kat otunun kullanılması aleyhinde olan bu eseri Yemen'de bulunduğu sırada yazmıştır).

Mekke Hacılığı Hakkında Şireli Tabibin Cehl ve Hatası, Dersaadet 1308, İ.Ü. Yazma Eserler Kütüphanesi, TY, nr.4136 (Yunanlı tabib Stekoulis'in "*Mekke Hacılığı ve Hicaz Kolerası*" adıyla Fransızca yazarak Perşembepazarı'nda bastırıldığı esere karşı yazdığı reddiye).

Hicaz'ın Ahvâl-i Umûmîyye-i Sıbbiyye ve İslabât-ı Esâsîyye-i Hâzırasına Dair Bazı Müşâbedât ve Mülahâzât-ı Bendegânemi Hâvi Bir Lâyihâ-i Tıbbîyye, Kostantiniyye 1308 (İ.Ü. Yazma Eserler Kütüphanesi, TY, nr.4609). (1890 senesinde İstanbul'dan hac seferine çıkan hacı vapuru ile Hicaz'a giderek, o senenin hacını yaşamış ve bu sırada şahit olduklarıyla, yapılması gerekenleri kaleme alarak meydana getirdiği bu eserini, hac dönüşi II. Abdülhamid'e arz etmiştir).

Hindistan Kolerası ve Irak'ın İslabât-ı Sıbbiyyesi (Halep ve Bağdat taraflarını teftiş ettikten sonra koleranın kaynağı olan Hindistan'a kadar giderek yazdığı bu eseri Temmuz 1895'te II. Abdülhamid'e arz etmiştir).

Kolera Basillerine Dair Lâyihâ-i Mufasssala-i Fenniyye

Kuleli Hastanesinden Mürsel Bir Varaka. Vekayi-i Tıbbiyye (Rebiülevvel 1297, sayı 2, 3, 4, 5'de yayınlanan ve gazyağından oluşan yanıklar ve tedavisinden bahseden bir makaledir).

Sedd-i Mareib (Mehmed Şakir, Hicaz Sıhhiyye Lâyihası'nın 294. sayfasında belirttiğine göre Alman seyyah Glasiz'in Saba Şehri ve Sedd-i Mareib Harabeleri'nin ihyası hakkındaki *Sedd-i Mareib* isimli layihasını Frenkçeden Türkçeye tercüme etmiştir).

Salgın Hastalıklar Döneminde II. Abdülhamid'in Hac Sağlığı Siyaseti: Doktor Mehmed Şakir'in Hicaz Lâyihası

XIX. yüzyılda kıtalararası salgın olarak dünyada hüküm süren kolera salgınları insanoğlunun tarihinde karşılaştığı en korkunç felaketlerdendir. Günümüzde ortaya çıkan ve bütün dünyada heyecan ve dehşete yol açan salgın hastalıkların tarihî bir örneği olan kolera salgınları milyonlarca insanın ölümüne yol açmıştır. Bu dönemdeki salgınlar, dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi özellikle hac mevsimlerinde kutsal topraklarda da büyük kayıplara yol açmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ulaşımda sağlanan kolaylıklar sayesinde hac ibadeti için kutsal topraklara gelenlerin hacı adaylarının sayısı yüz binlere ulaşırken, bulaşıcı hastalıkların mikropları da bunlarla beraber Hicaz'a taşınmıştır. 1860'ların ortalarında yüz elli bine ulaşan hacı sayısı, 1890'lara gelindiğinde özellikle Hacc-ı ekber olan yani, Arafat'ta vakfenin Cuma gününe rastladığı senelerde üç yüz bini aşmıştır. Batılılar, hac ibadetinin Müslümanlar arasındaki dayanışmayı artıracaklarını ve Padişah II. Abdülhamid'in İslâm birliği siyasetinin başarılı olmasında etkili olabileceğini düşünerek bunu etkisiz kılmaya çalışmışlardır. İngiltere, fakir Hintli Müslüman ve dilencilerin Hicaz'a gitmelerini teşvik ederek, onların orada meydana getirdikleri sefaleti, İslâm dünyası nazarında Osmanlı Devleti ve Halife aleyhinde propaganda unsuru olarak kullanmışlardır. Fransa, Rusya, Avusturya gibi Müslüman tebaası olan ülkeler de, kolera salgınının bulunmadığı zamanlarda bile *umûmun sağlığı ve tebaalarının korunması* bahanesiyle Müslüman tebaalarının Hicaz'a gitmelerini engellemişlerdir.

1865 yılındaki büyük kolera salgın üzerine, 1866 tarihinde İstanbul'da yapılan Milletlerarası II. Sıhhiye Konferansı'nın gündemini Hicaz'daki kolera teşkil etmiş, böylece ilk defa hacıların ve Hicaz'ın sağlık durumu milletlerarası siyasete konu olmuştur. Bu toplantıda, koleranın kaynağının Hindistan ol-

duğu ve Hintli hacılarla Hicaz'a, oradan da Avrupa'ya taşındığı tespit edilerek, güneyden gelecek salgın hastalıklara karşı Avrupa'nın güvenliği Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

Batılı Güçler, hac mevsimlerinde Hicaz'da ortaya çıkan kole-
ra salgınlarının şiddetli olduğu dönemlerde sözde insanî ge-
rekçelerle meseleyi milletlerarası politika gündeminde canlı
tutarak, buraya müdahale için hukukî bir zemin oluşturma-
ya gayret etmişlerdir. Hicaz'ın ve hacıların sağlık durumunu
düzenlemek gerekçesiyle toplanan milletlerarası sağlık konfe-
ranslarında alınan kararlar, salgın hastalık bahanesiyle doğ-
rudan Hicaz'a ve Osmanlı hukukuna müdahaleye fırsat veren
kararlardı. 1894 Paris, 1897 Venedik Sağlık Konferansları bu
girişimlerin en uç noktasını oluşturmaktaydı.

Avrupalı devletlerin hac konusunda izledikleri siyaset ya-
nında, koleranın hac mevsimlerinde kutsal topraklarda orta-
ya çıkması üzerine aralarında doktorlar ve seyyahların da bu-
lunduğu bazı Avrupalıların İslâm dini ve hac ibadeti hakkın-
da yaptıkları maksatlı ve olumsuz yayınlar, dünya kamuoyu-
nu yanlış bilgilendirmiş, Osmanlı Devleti aleyhine bir durum
ortaya çıkmıştır. Bunlara karşı mücadele edenlerin başında,
yaptığı ilmî yayınlarla askerî doktor Mehmed Şakir Bey gel-
mektedir. Haydarpaşa Hastanesi doktorlarından Mehmed
Şakir Bey, bu tür yayınlara reddiyeler yazmıştır. Fransa hü-
kümeti tarafından milletlerarası pek çok sağlık konferansına
temsilci olarak gönderilen Doktor Muallim Proust'un "Mek-
ke Kolerası" ile ilgili kitabında, Hicaz ve hac ibadeti hakkın-
da bazı yanlış ve zararlı fikirler bulunmaktaydı. Doktor Meh-
med Şakir, kendi ifadesine göre ilgili kısımları tercüme ede-
rek ona karşı müdafaa ve reddiye kaleme almış (*Hindistan Ko-
lerası Irak'ın İslabat-ı Sibbiyesi*, İ.Ü. Yazma Eserler Kütüphanesi,
Y, nr.5071, s.707); hacca giden Bosnalıların genel sağ-
lık durumlarına nezaret ve tedavileri gerekçesiyle Avustur-
ya devleti tarafından Cidde'ye gönderilen Saraybosna beledi-

ye tabibi Doktor Justen Karliski'nin, garazkâr müşahedelelerini ihtiva eden makalesine reddiye yazmış (*Hindistan Kolerası Irak'ın İslahat-ı Sıhhiyesi*, s.707); İstanbul Sıhhiye Meclisi'nde Hollanda temsilcisi olarak bulunan Şireli Doktor Stekoulis, *Cerîde-i Tıbbîye-i Şarkîye (Gazete Medical d'Oryan)*'nin bazı sayılarında yayınladığı yazılarını sonradan bir risale haline getirerek, Hicaz'ın bir haritası ile Mekke'nin resmini ilave ederek *Mekke'nin Hacılığı ve Hicaz'ın Kolerası*, (Dersaadet 1883), adı ile yayınlamıştır. Hac menâsiki hakkında garazkâr ve yanlış bilgiler ihtiva eden bu risaleyi tercüme ederek *Hicaz Hacılığı Hakkında Şireli Doktor Stekoulis'in Cehl ve Hatası*, Konstantinopol 1308 (İ.Ü. Yazma Eserler Kütüphanesi, Y, nr. 4361) adı ile yazdığı 143 sayfalık reddiyesini II. Abdülhamid'e arz etmiştir. Bibliyografyalarda yer almayan bu risaleyi II. Abdülhamid'in iradesiyle inceleyen Ahmed Cevdet Paşa, risale hakkında bir takriz (Takriz için bak. BOA, *YEE*, nr. 39/17; Cevdet Paşa, *Tezâkir*; Yayına Hazırlayan Cavit Baysun, TTK Basımevi, Ankara 1986 s. 281-282) kaleme almıştır.

Doktor Mehmed Şakir'in yayına hazırladığımız *"Hicaz'ın Abvâl-i Umûmiyye-i Sıhhiye ve İslahât-ı Esâsiyye-i Hâzirasına Dair Bazı Müşâbedât ve Mülahâzât-ı Bendegânemi Hâvi Bir Lâyiha-i Tıbbîye"* adlı yazma eserine bibliyografyalarda rastlanmamıştır. II. Abdülhamid'in iradesiyle kaleme alınan ve kendisine arz edilen bu eser, II. Abdülhamid'in 1890'dan itibaren izlediği hac sağlığı siyasetinin esasını oluşturmuştur.

Doktor Mehmed Şakir, yazma halinde İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunan *Hindistan Kolerası ve Irak'ın İslahât-ı Sıhhiyesi* adlı eserinde belirttiğine göre, 1890 yılında Haydar Paşa Askerî Hastahanesi'nde "Tedavi-yi Emrâz-ı Dahilîye ve Tedrîs-i İlm-i Emrâz-ı Hariciye" memuru olduğu zamanlarda *"manen vukua gelen bir işâret-i pîr-i beşâret-i rubanî"* üzerine Haremeyn-i Şerifeyn ve Mescid-i Aksa gibi kiblegâh ve secdegâhlarımızı ziyaretle, hacı olmak için önü-

ne geçemediği arzusunu gerçekleştirmek üzere Seraskerliğe müracaat ederek izin ister. Bu tarihler, dünyada kolera hastalığının şiddetle hüküm sürdüğü ve hac mevsimlerinde kutsal toprakların da salgınlardan nasibini fazlasıyla aldığı ve binlerce hacının koleradan hayatını kaybettiği dönemlerdi. Abdülhamid, bu hac ziyaretinden sonra *Hicaz'ın Abvâl-i Hâzıra-i Subhiyesi* ile ilgili şahit olduklarını ve yapılması gerekenleri lâyiha olarak kendisine arz etmesini ister. Abdülhamid'in bu iradesi gereğince, Doktor Mehmed Şakir Bey de hac seyahati esnasında gördüklerini ve yapılması gerekenleri kaleme alarak dört kısım ile bir umûmî fezlekeden meydana gelen ve II. Abdülhamid'e arz edilen 359 sayfalık eserini yazar. *Hac Hatıratı* diyebileceğimiz bu eseri, aynı zamanda bir *seyahatnâme* niteliği de taşımaktadır. Oldukça geniş ve kapsamlı olarak kaleme alınan bu eserde sadece 1890 yılındaki haccı değil yazarın bu yolculuğu esnasında gittiği bütün yerlere ait tarihi, mimari, kültürel, coğrafi, dinî, ekonomik, askerî, sıhî hayata dair bilgilere -hem hacılar hem de orada yaşayan yerli halka dair- oldukça renkli ve orijinal bilgiler yer almaktadır.

Hakkında biyografik kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan Kayserili Mehmed Şakir'in elyazması bu eseri İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi'nde bulunmasına rağmen, kimsenin dikkatini çekmemiş ve bibliyografik eserlerde de yer almamıştır.

Eserin yazarı, hac esnasında kolera hastalığının şiddetle hükümünü icra ettiği 1890 senesinin haccını -hac seyahatinin başlangıç ve bitiş noktası olan İstanbul'dan başlayarak- yaşamış ve olup bitenlere tanıklık etmiştir. Yazarın müşahedelerine dayanan eser, bu özelliği itibarıyla Yakın Dönem tarih araştırmaları için birinci derecede kaynak niteliği taşımaktadır.

Eserin birinci bölümünde [Kısım-ı evvel] Sirkeci iskelesinde bindiği Adana vapurunun sıhî durumu, yolcu kapa-

sitesi, hacı adaylarının sıhî, ekonomik, sosyal niteliklerine dair bilgiler; Süveyş Kanalı, Kızıldeniz, Kızıldeniz ticareti, şapları, rüzgârları, med ve cezir, Cidde limanı, Cidde şehri, Cidde'de yapılması gereken sıhî ıslahât, Cidde'ye çıkan hacılar, Cidde'den Mekke'ye nakliye meselesi ve nakliye usulleri, Mekke şehri, Harem-i Şerif ve civarı, Mekke esnafı, çarşısı, sağlık kurumları, ölü mahzenleri, mezarlıklar, Mekke için gereken sıhî ıslahât, Mekke'den Taif şehrine gidiş ve dönüş, Mekke'den Arafat'a gidiş, Arafat'ın ıslahı, Müzdelife, Mina, Mina'da kasaphaneler ve kolera, Mekke'de koleradan ölenler, Mekke'den Medine'ye hac kafilesinin gidişinde duraklar ve su kuyuları, Mekke-Medine arasındaki Tarık-i sultanî'nin ıslahı, Medine şehri, buradaki hastaneler, Medine'de kolera, Medine'nin sıhî ıslahı, Yenbuğulbahr'e gidiş, Yenbuğulbahr'in ıslahı, Yenbulnahl kolerası, Yenbuğulbahr'dan senbukla Cidde'ye gidiş, yapılması zorunlu ıslahât.

İkinci bölümde [Kısm-ı Sâni] tabâbet, kolera meselesi, Avrupa kolerası, mikrop, basil, bakteri kelimelerinin açıklanması, Avrupalı doktorların kolera hakkındaki düşünceleri, Kalküta'da kolera, Doktor Koch'un kolera hakkındaki düşünceleri, İngiliz doktorların Kalküta'da aldıkları tıbbî tedbirler, koleranın çıkış sebepleri.

Üçüncü bölümde [Kısm-ı Sâlis] salgın hastalık bahanesiyle sağlığın siyasallaştırılması ve tıp siyaseti, Hicaz'da haccın kontrolünü Osmanlı yönetiminden almak amacıyla Avrupalı devletlerin kurmaya çalıştıkları karma tıp komisyonu, kolera hakkında Avrupalı konsoloslarla mülakatlar, Mehmed Şakir'in düşünceleri.

Dördüncü bölümde [Kısm-ı Râbi] Doktor Mehmed Şakir'in gördükleri ve düşünceleri, Hicaz'da hacı grupları, Kızıldeniz'de batmış olan Şark vapuru, Kızıldeniz'deki Osmanlı filosu, filoda bulunan harp gemileri ve Osmanlı askerleri.

Sonuç bölümünde [Fezleke-i Umûmî] Cidde, Mekke, Medine, Arafat, Mina, Yenbuğulbahr, Taif'de, hac farızasının sağlıklı ve rahat bir biçimde yapılabilmesi için alınması gereken sıhhi, idârî ve siyâsî tedbirler özetle maddeler halinde sıralanmıştır.

II. Abdülhamid'e arz edilen bu lâyiha, Osmanlı Devleti'nin en üst kurumlarında -Meclis-i Vükelâ ve Tefîş-i Askerî Komisyonu gibi- görüşülmüş ve *hac mevsimlerinde Mekke, Medine, Cidde, Mina, Arafat, Yenbu gibi hac ibadetinin yerine getirildiği yerlere yeteri kadar doktor, eczacı ve tıbbî ilaç ve malzeme gönderilmesi, hacıların çadırlar yerine barakalarda karantina bekletilmesi, kurbanlar için hendek ve kuyular kazılması, fakir hacıların barınmaları için barakalar yapılması, Mekke ve Medine'de develerin şehre sokulmaması* gibi âciliyet arz eden on bir maddesinin hemen uygulanmasına karar verilmiştir. Sonuçta, bu lâyiha dikkate alınarak, kutsal toprakların sıhhi îslâhı için çok ciddi adımlar atılmış, Hicaz Sıhhiye İdaresi'nin teşkilinde bu lâyiha yol gösterici olmuştur. Önemli bir mesele olan ve hac mevsimlerinde had safhaya ulaşan ve Osmanlı yönetiminin Hicaz'daki zafiyeti olarak gösterilmeye çalışılan haccın sağlık meselesinin çözülmesi için ciddi adımlar atılmıştır. Sayıları bir hayli fazla olan fakir hacılar ve dilencilerin arz ettikleri çirkin manzaralara son vermek amacıyla fakir hacıların barınmaları ve diğer ihtiyaçları için büyük Mekke'de bir misafirhâne yaptırılmış; devamlı olarak haccın sağlık işleri ile meşgul olmak üzere -bir hayli masrafla yapılan uygulamalara şiddetle karşı çıkan yerel muhalefete rağmen- 1895 yılında Mekke Sıhhiye İdaresi kurulmuş, ardından bu idare Hicaz Sıhhiye Meclisi adıyla Dahiliye Nezareti'ne bağlanmıştır.

Anlaşılabilir bir üslûp ile kaleme alınmış olan eser yayına hazırlanırken mümkün olduğunca yazarın üslubuna ve imlasına sadık kalınmış; ancak, gerekli görülen yerlerde cümle bölünmesi, yeni paragraf oluşturulması, açıklanması gereken nok-

talara dipnotlar eklenmesi gibi uygulamalar yapılmıştır. Yer isimleri ve özel isimlerin okunmasında, metindeki Osmanlıca yazılım dikkate alınarak, ismin ilk geçtiği yerde yazarın okuduğu biçim -Dikson (Dickson), Dekan (Deccan), Koh (Koch) gibi- tercih edilmiştir. Bazı Arapça isim ve ifadelerde yazarın çeşitli kullanımları olmuştur. İmla birliği ve metin bütünlüğü açısından, metnin bütününde birini tercih ettik. İryal (Riyal), sanbuk (zenbuk) gibi. Metinde genellikle Rumî olarak gösterilen tarihlerin miladî karşılıkları yanlarına yazıldı. Yayına hazırlayanların metne yaptıkları bütün katkılar köşeli parantez içinde gösterildi. Bazı Arapça kelimeler metnin orijinalinde yazar tarafından harekelendiği için buna müdahale edilmeden yazıldı.

Gülden SARIYILDIZ
Ayşe KAVAK
Üsküdar 2009

Hicaz'ın Ahvâl-i Umumiye-i Sıhhiye ve
Islahât-ı Esâsiye-i Hâzırasına Dair Bazı
Müşahedât ve Mülâhazât-ı Bendegânemi
Hâvî Bir Lâyiha-i Tıbbiye

Konstantiniye 1308

بکجه سه فریضه حج سربخی ادا به قبلاً
مافاقال مقاومت برار زوی و جهادی
اوزه بیه برای رخصت مقام دلاوی جناب
سرمکریه تقدیم ایوبیکم اشعای بکاریم
مقدمه ۲۴۸، رمضان ۱۳۰۷، مایه مجید
سرفسار اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد

Geçen sene fariza-i hacc-ı şerifi edaya kalben nâ-kâbil-i mu- kavemet bir arzu-yı vicdânî üzerine berây-ı ruhsat makâm-ı vâlâ-yı cenâb-ı seraskerîye takdim eylediğim istidâ-yı bendegânem hakkında fî 23 Ramazan 1307 [13 Mayıs 1890] tarihiyle şeref-sâdır olan irâde-i hikmet-âde-i cenâb-ı mülûkânelerinde Hicaz'ın ahvâl-i sıhhiyesine dair istihsâl edeceğim malumatın avdet-i ahkârânemde bâ-lâyiha atabe-i ulyâ-yı hazret-i veliyyü'n-ni'amîlerine arz ve takdimi emr u ferman buyrulduğundan ol bâbda şeref-efzâ-yı sunûh ve sudûr buyrulan irâde-i lütf-âde-i hazret-i tâcidârîleri mûcib-i münîfince vüs' ve iktidâr-ı abîdânemin yetişebildiği kadar meşhudât-ı bendegânemi karınca kararınca darb-ı meselince kaleme alındı. Zaten idare-i kâl-i kaleme kudretim ve böyle mühim bir mesele-i mutenâ-bihâyı yazacak mertebede kifâyet ve liyakâtım olmadığını bi-hakkın mu'terif bulunduğum cihetle "el-özü inde kirâme'n-nâs makbûlün" fehvâ-yı ma'zeret- bahşâsınca me'al-acz ve'l-kusûr şu vazîfe-i mukaddese hak- kındaki ferman-ı hikmet-beyan-ı cenâb-ı hilâfet-penâhilerinin mücerred bir te'sîr-i âle'l-âlî olarak istihsâl edebildiğim cüz'iyât kabilinden olan işbu malumat ve meşhudâtı alâ kadrü'l-istitâ'a sâye-i füyûzât-vâye-i hazret-i mülûkânelerinde arz ve izaha min gayr-i had muvaffak olundu.

İşbu lâyiha-i abîdânemin hadd-i hitâma eriştiği sırada Dersad-et mutavattınlarından Yunanlı ve oldukça şöhretli bir tabibin *Mekke-i Mükerrreme Hacılığı ve Hicaz Kolerası* ünvanıyla on sene akdem Perşembepazarı'nda bastırıldığı Fransızca bir risale dahi hâdde-i tedkîkden geçirildi.

Bu risâlede diyânet-i celîle-i İslâmiye velâ-siyemmâ Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevver'e de bulunan bazı measir-i şerife-i dîniyemiz hakkında bir hayli yanlış fikirleri de çeşm-i teessüfle görüldü. Hattâ hakîkatten pek uzak olan bazı mahalleri de lisanımıza aynen nakl ve tercüme olunarak lazım gelen cevablar dahi mehmâ-emken yazıldı. Ve bu lâyiha-i kemterâneme "zeyl" makamında ilave de olunması tasavvur olundu ise de işbu ma'rûzât-ı bendegâneme zeyl ve hâtîme olmak üzere yazılmasını arzu ettiğim efkâr-ı muzır-ra-i Yunâniye hakkında zaruri biraz fazla söz açmaya ve saded-i bahsden pek uzağa kaçmaya bâdî olur mülâhazasıyla derc ve ilavesinden ictinâb kılındı.

Binâenaleyh burada yalnız matlûb-ı hikmet-mashûb-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîleri olan Hicaz'ın ahvâl-i sıhhiye ve ıslahât-ı mühimesi hakkındaki müşahedât ve mülâhazât-ı nâçizanem, aksâm-ı erba'a ile bir de fezleke-i umumiye üzerine tertib ve taksim olunarak kemâl-i acz ve iftikâr-ı bendegânemi makarr bulunduğum halde hâmiü'l-fukarâ ve'l-muhacirîn muhibbu'l-ulemâ ve's-sâlihîn rabita-i istimdâd-ı muvahhidîn-i muhsinu'l-arâmil ve'l-eytâm fatihü'l-ebvâb ve'l-inâm müşeyyidü's-sulh ve'l-adl beyne'l-enâm halife-i ehl-i İslâm şehriyâr-ı âle't-tebâr mevlâ mulûkü'l-arab ve'l-acem hâdimü'l-Haremeynü's-şerifeyn sâikü'l-hüccâc mine'l-berrîn ve'l-bahrîn hafizü'l-emânât resûlü's-sakaleyn reisü'l-garrât ve'l-mücâhidîn illâ ve hüve es-sultan ibnü's-sultan el-melikü'l-muzaffer ve'l-mansûr min kable'l-müsteân mevlânâ es-sultan el-gazi Abdülhamid Han lâ-zâlet şumûs-ı devlet-i bâzigâ-i ilâ âhirü'z-zaman efendizimiz hazretlerinin Kâbe-i â'mâl ve kıblegâh-ı erbab-ı kemâl

olan rikâb-ı kamertab-ı hazret-i tacidârîlerine arz ve takdi-
me cüret kılınmağın ol bâbda ve kâtıbe-i ahvâlde emr u fer-
man ve lütf u ihsân bî-pâyân şevketlü, mehâbetlü, merhamet-
lü, velînimet-i bî-minnet padişah-ı faruk-haslet efendimiz haz-
retlerininindir.

Bende

Haydarpaşa Hastahanesi Etıbbâsından
Kaymakam Kayserili Şâkir Kulları

Kıta

*Canib-i Süleyman yevmü'l-arz kübretü
Bi-nuıf-ı riçl cerrâd-gân fî fîbâ*

*Terennemtü bi-latîfu'l-kavl ve i' tezeret
İnne'l-bedayâ alâ mikdâr-ı mübr-i bibâ*

Kısm-ı Evvel

Seyahat ma'a Islahât

Fî 10 Haziran 1306 [22 Haziran 1890] senesinin bir pazar günü idi ki Sirkeci iskelesi pîşgâhında yatan ve oldukça zaman-dâde olan Adana nam merkebü'l-bahra "Bismillah mecrîhâ ve mürsihâ inne Rabbî le-gafûrun rahîmün" diyerek râkib oldum.

Bu ihtiyar sefine taka-i Nûh-âsâ her diyârın hüccâciyla hınca hınç dolduğundan hemen "iğne atılacak olsa yer bulunmuyordu" mübâlağa-i meşhûresini hâtıra getiriyordu. Fakat bu izdihâm yalnız güverte-nişinân zümresinde bulunduğu cihetle birinci sınıf kamarası denilen tabut gibi dar hücrelerin derûnunda ise yalnız bu tabib-i bî-nevâ ile bir de ecille-i ümerâ-yı bahriyeden bir emirü'l-mâ'in merhûme haremi namına bedel tuttuğu bir şeyh-i muhterem bulunuyordu ki bu pir ü vacibü't-tazim Marevaünnehir ahalisinden olmakla mukaddemâ bedenen ve mâşiyen Hicaz-ı mağfîret-tıraza gitmiş gelmiş ve bu sefer dahi "Veled-i Adnan"¹ efendimiz hazretlerinin merkad-ı münevvere mazca'-ı mukaddeselerine berây-ı istişfâ bir tekaddüme-i istirhâm olmak üzere Me-

1 Veled-i Adnan "Benî Zîşan Efendimiz Hazretleri'ne Veled-i Adnan denir ki yalnız birinci kuşakta silsilename-i ecdad-ı cenâb-ı Adnan'a müntehi olur. Cenâb-ı Adnan'dan sonra neseb-i nebevî layıkıyla zabt olunamadığından "kezzebü'n-nesabun" hadis-i şerîfince bundan ötesini ta'dad etmemek lazım gelir. "veled-i hücre" dahi Medine-i Münevvere'de doğan çocukları kundağıyla Ravza-i mübarekenin dahilindeki Sitare-i şerîfenin altına teberrükten koyduklarına denir.

dinellilerin necefe yahut şecere ve bizim avize tabir ettiğimiz misbâh-ı kesîrî'l-ezvâî getirmeye memur edilmişti. Vapurun baş anbarında dahi Buhara, Semerkând, Taşkend ve sâir ahalisinden olup merbut oldukları diyânet-i celîle-i İslâmiye mucibince evvela Kabe-i a'mâl-i ümmet ve kiblegâh-ı celil ü millet ve müceddid-i asr-ı âhîr-i İslâmiyet olan zat-ı ma'delet-âyât hazret-i hilâfet-penâhîlerinin dîdâr ü lâmiü'l-envâr-ı şehinşâhîleriyle teşerrüf ettiğinden ve bazı ziyaret-i şerifeyi de ifa ettikten [sonra] Hicaz-ı mağfîret-tıraza gitmeye gelmişlerdi.

İşte aksa-yı şarktan merkez-i hilâfet-i uzumâyâ kadar gelenler ve atabe-i ulya-yı hazret-i mülûkânelerine istirhamnamelerini bir mübarek cuma günü arz ve takdim etmeleriyle taraf-ı bahirü'ş-şeref-i tâcidârîlerinden merhameten sadaka-i serefses-i şahaneleri olmak üzere vapur ücretiyle münasib miktar katık bahasına nail olanlar dahi birinci anbarda mesruren ve müreffehen bulunuyorlardı. Bunlardan başka birçok Acem hacıları ve bazı Haremeynü'ş-şerifeyn ahali-i muhteremesiyle memâlik-i mahrûsa-i şahanenin şehirleri hüccâcî dahi bu sefinenin mevaki-i muhtelifesinde mahal be mahal bulunuyorlardı ki vapurumuz pek çok sulehâ ve etkiyâ dolu olduğundan geminin her tarafından evkât-ı hamsede ezan-ı şerif sadası ve cemaat-ı kesire ile salavat-ı mefruzanın edasını sem'-i ubudiyetle istima edenler ve çeşm-i mefharetle² zannederlerdi. İşbu evkât-ı hamseden mâadâ akşamları bazı sulehâ-i ümmet zikr ve tevhd ederler ve âşıkâne ilahiyat dahi okurlardı ki bu hal-i vecd ve istiğrak müştakîn zümresine başkaca bir ruhaniyet veriyordu.

Çünkü seyahatin kudsiyeti, hissiyat-ı vicdaniyenin galebe ve iştiyakı bu gibi ruhani edvâr ve ezkâra bazı etkiyâ ve sulehâyı sevk eyliyordu. Velhasıl böyle bir meserret-i vicdan ile giderken ibtida İzmir iskelesine uğranıldı. Buradan beş altı yolcu râkib oldu ki Hacc-ı şerif vakti pek darlaştığından Anadolu hacıları bundan akdem ecnebi vapurlarıyla gitmişler idi. Ba-

dehu Beyrut iskelesine muvasalatımızda Dersaadet'ten râkib olan ve pek ağır derecede hastalanan Trabzonlu bir yolcu müteverrimen[verem olarak] vefat etmekle Beyrut'a çıkarıldı.

Beyrut'dan ikiyüzden mütecaviz Şam hüccâcı rakib oldular ki Portsaid'den dahi üç yüze karib Mısıryûn hüccâcı çoluk çocuk, karı erkek bindiler ve evvelce serâpâ dolmuş ve yükünü belîğ ma belîğ almış olan bir sefinenin içindekiler yatmak şöyle dur sun güç hal ile tutunabildikleri yerlerde leyl ü nehâr büzülüyorlardı ki tabir-i sahihi aranılırsa ayakta durmak veyahut diz çökmek gibi bir ıztırab-ı elime bîçâre hüccâc razı oluyorlardı.

Vakıa bir sefinenin yolcusu ve yükü hadd-i nisabından ziyade olması ait olduğu kumpanyasına pek büyük menfaat verir ve şeref kazandırır ise de bizzat menfaat-i şahsiyesini kamara yolcularından arayan kaptan ile kamarota ol kadar faide-bahş olmadığından olsa olsa güverte yolcularıyla eşyanın çokluğu yüzde malûmu'l-miktar hissedar olan acentenin istifadesini müeddâ olabilir.

İşte bunun için güverte yolcuları pek çok vapurlarda kaptan ve tayfaların indinde o kadar ehemmiyet verilmediğinden her türlü muameleye katlanmaları lazım gelir. Hattâ vapurlarda yolcuların istirahatı hususunda "tente" çekmek ve icabında mevsimine göre anbarlarda burudet ve suhnet gibi inkılabât-ı havaya karşı muhafaza etmek yani güverte yolcularını gözetmek bazı sahib-i insaf ve merhamet olan kaptanların vicdanlarına havale olunmuş bir keyfiyet olduğunu herkes bilir.

Ve ale'l-husus hac mevsiminde yolcuların kesreti, ücretinin dahi tutturabileceğine yüksekliği ve geminin istiaabından ziyade bilet kesilmesi gibi mevâdd-ı mütena-bahaya şimdiye değin dikkat ve itina olunmaması maatteessüf anasır-ı İslâmiyenin tenakusuna velâ-sıyemmâ paraları ile haftalarca deniz üzerinde ellerinde şemsiye açarak ve her türlü mihen ve meşakk çekerek gidenler hasbe'l-beşeriye müstaîd oldukları bazı ilel ve emrâzın sernüma-yı zuhuruna bâdî olageldiği nasıl inkar olunabilir?

İşte bir hacı gemisi tıpkı Üsküdar'a işleyen bir vapura kesretle binen ve ekseriya ayakta duran yahut şuraya buraya büzülen yolcularını andırır ki şu hal-i esef-iştimal her bar vukua gelen güverte yolcularından serbestçe yatanlar veyahut yer bulanlar hemen bahtiyar addolunur.

Bir vapur kalkacağı vakitte ruhu mesabesinde bulunan kömürünü alır. Ve yolcuların tahminen miktarına göre suyunu sarnıçlarına doldurur ve idare ile sarfetmesi için su memuruna tenbihât-ı ekîde dahi veriliyor ki bu da akşam ve sabah su tulumbasının başında bulunan memurun dest-i insafına havale olduğundan gemi sarnıcından vakt ü zamaniyla suyunu almak ve bilâ-tekdir dönmek haylice mühim muvaffakiyetlerden addolunur.

Zaten su mesele-i mühimesi tebâbet-i hâzıra muvacehesinde en ziyade dikkat olunacak madde-i hayatiyeden addolunmakla gemilerde su sarnıçları yahut hazinelerinde bazen müddet-i medîde kalan veyahut böcekler ve kurtlar ile mahlut bulunan sular dahi gelişigüzel sarf-ı nazar olunur çünkü zarurette her şey mübah olduğundan denizin ortasında ve suyun bulunmadığı bir yerde güverte yolcuları karaya çıkıncaya kadar her türlü şeylere katlanmaları zaruri ve mecburi lazım gelir.

Binâenaleyh râkib olduğumuz Adana vapurunun sularını akşam ve sabah dağıtmak ve nezâfetiyle beraber sâir hususâtına dikkat etmek ve bu sayede bedava hacı olmak üzere Haliç, Dersaadet vapurlarında müstahdem birini koymuşlar idi ki bu zat-ı muhterem suyu idare edeceğim ve yeni tüccar kumpanyasına yaranacağım fikriyle su alanlardan pek çok fukarâ ve zuafâyı ağır muamelelerle incittiğinden bu zatın muamele-i bâridesinden dilgîr olmadık pek az kimseler kalmıştı.

Vapurun birinci kaptanı İtalyan milletinden sinni yetmiş geçmiş ve pek titiz olduğundan bu dahi su hususunda pek ileri gidiyordu. Halbuki güvertede bulunanlardan pek çok yolcuların birinci gıdası ise kefâf-ı nefis [ölmeyecek kadar] edecek şeylerden zeytin, peynir, soğan, pastırma ve sâire gibi batnü'l-hazm

me'kulât-ı yâbiseden ibaret olduğundan tebâbet lisanında mükevvînü'l-hararet [hararet yapan] denilen gıdaları ekl edenlerin mideleri yandığından bir taraftan harareti teskin ve fiil-i hazmı tehvin etmek ve diğer cihetten dahi evkât-ı malumede abdestini tazelemek hususunda haylice tatlı suya ihtiyac görüyorlardı. İşte eyadi-i insaflarına teslim olunmuş olan Adana vapuru mükemmel navl yapmak ve sularını idare etmek hususunda tam kumpanyanın işine yarar iki memur bulmuşlar idi.

Süvarisi tarafından gemiye haddinden ziyade yolcu almak ve müfettiş canibinden dahi suları dilhahları üzere kasmak ve şunun bunun kalplerini kırmak gibi şeylerde bulunuyorlardı. Gariptir ki kâsirü'l-kulûb olan müfettiş efendi yahut su memuru Mekke'ye muvasalatımızda şiddetlice hastalandı muahharan koleraya yakalandı. Ve Mekke-i Mükerrerme ile Cidde şehirlerinin ortasında Hadde nam karyede bir türlü teskin-i hararete muvaffak olamadığından atşân ve nâlân olarak dest-i hasîs-i mevte giryân hayatını teslim eyledi. Diğer refîki olan İtalyan'ın dahi sefine-i vücudu esnâ-yı avdetinde girdâb-ı nâ-yâb-ı mevte mahv ve nâ-bûd olduğu işitildi. Vakıa şu iki memur muahharan ölmüşlerine kavuşmuşlar ise de çe-faide ki bunca hüccâc-ı müslimin zümresinden rast geldiklerinin kalplerini yıktıktan ve her türlü eza ve cefa ettikten sonra şu gamhane-i âlemden mağmûmen ve me'yûsen gitmişlerdir.

Her ne hâl ise şunların ahvâl-i sabıkalarını bir nebze arzetmekten maksadım bir garaz-ı şahsiyeden ileri gelmeyip yalnız din karındaşlarımdan bunca fukarâ ve zuafânın güvertelerde rûz u şeb, bî-huzur olduklarından başka su almak hususunda dahi haylice müşkilat ve tevbîhata giriftâr olduklarını çeşm-i teessüfle gördüğümü arz ve beyan eylemektir. Yoksa kulları birinci kamarada bulunduğum gibi Dersaadet'ten Portsaid'e kadar kifayet edecek derecede âlâ suyu almış ve Ebu'l-hayât denilen ma-i lezizi ağyâra minnet etmeyecek mertebede buldurmış idim. Fakat bunca zuafâ ve fukarânın şayan-ı merhamet ve dikkat olan halleri ileride bir daha tekrar etmemek